

Косаківський В. А. Хліборобські племена трипільської культури межиріччя середньої течії Південного Бугу та Дністра (етап СІ) / В. А. Косаківський, В. С. Рудь // Вісник інституту історії, етнології і права: збірник наукових праць. – Вінниця, 2011. – Вип. 9 – С. 7-10

В.А.Косаківський, В. С. Рудь

ХЛІБОРОБСЬКІ ПЛЕМЕНА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ МЕЖИРІЧЧЯ СЕРЕДНЬОЇ ТЕЧІЇ ПІВДЕННОГО БУГУ ТА ДНІСТРА (ЕТАП СІ)

Хліборобство - галузь господарської діяльності трипільських племен, яка спрямована на вирощування зерна - хліба. Особливого розвитку хліборобство набуло на етапі розвинутого Трипілля

Територія західнотрипільської культури поділена вченими на локально-хронологічні варіанти або групи, що масово виникають на етапі ВІ та співіснують до кінця етапу СІ. Вони поєднують у собі пам'ятки зі спільними рисами матеріальної культури. Однією із таких груп є чечельницька, виокремлена у 1993 р. В.А. Косаківським. Географічно вона розташована в межиріччі середньої течії Південного Бугу та Дністра. Основні пам'ятки чечельницької групи знаходяться в басейнах річок Савранка і Кодима (праві притоки П. Бугу) та в Буго-Дністровському міжріччі [1, с. 609 - 609; 2, с. 43 -45].

За фізико-географічним районуванням басейни цих річок розташовуються у двох областях Дністровсько-Дніпровської Лісостепової провінції Лісостепової зони України. Так, наприклад, верхня течія Савранки до смт Чечельник знаходиться у Крижопільському та Бершадському районах Подільського Побужжя. Нижня ж течія річки з притоками Рогузка, Яланець, Бритавка і Саражинка у Піщанське – Савранському районі Південної Лісостепової області Подільської височини [3, с 16]. За іншими джерелами цей же район називається Кодимсько-Савранським і займає північну частину Південної Лісостепової області, в басейні правих приток П. Бугу - Савранки і Кодими [4, с 270, 274]. Ще в одному джерелі, цей же райок названо Балтсько-Савранським районом Південно-Подільської височинної області Дністровсько-Дніпровської Лісостепової фізико-географічної провінції [5, с. 345-346].

В гідрологічному ж відношенні Південно-Східне Поділля (в основному річки Савранка і Кодима) відносяться до Причорноморського гідрологічного басейну [6, с 12].

Розташування цих річок у межах двох сусідніх фізико-географічних областей та у Причорноморському гідрологічному басейні обумовило певні природні особливості, а разом із цим і унікальність географічного положення цього краю не лише на Поділлі, а й в Україні. Загалом, ці землі - своєрідна межа Лісостепу зі Степом у Буго-Дністровському міжріччі. Тут тісно переплелись природно-кліматичні особливості двох природних зон України.

Родючі чорноземи, багатий рослинний і тваринний світи, а також чудові кліматичні умови сприяли заселенню цієї частини Південно-Східного Поділля ще з найдавніших часів. Це стосується і епохи енеоліту, зокрема, племен трипільської культури на початку пізнього етапу їх розвитку, коли тут сформувались чечельницька локально-хронологічна група

Трипільська культура існувала в атлантичному періоді Голоцену (це так званий період кліматичного оптимуму) та частково і у наступному - суббореальному періоді. під час якого кліматичні умови погіршилися

В умовах відносно вологого та теплого клімату відбувалося розповсюдження широколистяних порід у складі лісової рослинності, а ліси поширювалися північніше та далі на схід, порівняно із сучасними межами. Долини р. Дністра і П. Бугу були вкриті лісами, які піднімалися також на вододілі. Широколистяні ліси поширювалися південніше їх сучасної межі, тобто заходили в степову зону. Тут трав'яний покрив був більш мезофітним, у його складі велика частина належала лучним елементам. На межиріччях поширювалися лучні степи, трав'яний покрив яких складався із злаків та мезофітного різнотрав'я, у складі якого були представники родини губоцвітих, березкових, кошикоцвітих, гвоздикових, бобових. Уздовж річок, струмків та на дні ярів і в інших вологих місцях росли заплавні ліси з дубом, вербою, вільхою, тополею та крушиною і калиною в підліску.

Таким чином природні умови на території розселення трипільських племен: наявність лісів, головним чином широколистяних, ділянок лучних степів, достатня зволоженість та родючі ґрунти були сприятливими для життя та заняття хліборобством [7, с 18-23].

Хліборобство трипільських племен, що сформувалося на віддалі від головних центрів хліборобства, носило специфічний, уже випробуваний впродовж тисячоліть носіями неолітичних культур склад невимогливих, «надійних» культурних рослин, які добре пристосовані до ґрунту обробленого за допомогою мотики [7, с 40].

Об'єктивними свідченнями заняття трипільцями хліборобством виступають палеоетноботанічні залишки та знахідки землеробських знарядь. У глині, з якої споруджувалися

трипільські житла, є чимало відбитків соломи, полови та колосків зернових культур, трапляються й обвуглені рештки зерен. Збереглися відбитки зернівок на кераміці.

Унікальний палеоетноботанічний матеріал виявлений, зокрема, на поселенні Чечельник. Він спеціально обстежений у лабораторії палеоботаніки ІА НАНУ, доктором біологічних наук ПО. Пашкевич. Результати вивчень опубліковані [7, с. 42, 53, 55, 59; 8, с. 12; 9, с. 14-15; 10, с. 148;]. Усі види палеоетноботанічних знахідок занесені до таблиці 1.

Таблиця 1. Палеоетноботанічні знахідки з поселення Чечельник.

Вид	Кількість
Пшениця двозернянка / <i>Triticum dicoccum</i>	520
Пшениця однозернянка / <i>Triticum monococcum</i> L.	29
Пшениця м'яка / <i>Triticum aestivum</i> s. l.	5
Ячмінь плівчастий / <i>Hordeum vulgare</i> L.	9
Ячмінь голозерний / <i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i> L.	7
Горох посівний / <i>Pisum sativum</i> L.	2
Просо звичайне / <i>Panicum miliaceum</i> L.	2
Віка ервілія / <i>Vicia ervilia</i> (L.) Willd.	1
Бур'яни	
Просо куряче / <i>Echinochloa crusgalli</i> L.	1
Берізка польова / <i>Convolvulus arvensis</i> L.	1

Суміш з обвугленого зерна та аморфної чорної маси у мисці-макітрі було знайдено В.А. Косаківським на поселенні Чечельник, в ході розвідкових робіт у 1988 р. До складу суміші входили пшениця однозернянка, пшениця двозернянка, ячмінь голозерний, ячмінь плівчастий та пшениця м'яка. У переважній більшості зернівки подрібнені. Така консистенція зерна пов'язана, мабуть, з тим, що у мисці знаходилося зерно, приготовлене для варіння або частково зварене (аморфна чорна маса). Відомо, що плівчасті пшениці вживалися в основному для приготування каші. Зерно перед варінням товкли у дерев'яних ступках. Про це свідчить повна відсутність в суміші рослинних домішок (лусочок, колосків, соломи, бур'яну). Отже, зерно було старанно підготовлене до кулінарної обробки.

В обмазці глинобитних жител трипільців добре простежуються численні рослинні домішки, головним чином, половина плівчастих пшениць, рідше - уламків колосків пшениці двозернянки та голозерного ячменю.

Під час розкопок житла №1 в 1990 р. на Чечельницькому поселенні проведено дослідження кераміки з відбитками зерен. І знову рідкісна знахідка. У тісті невеликого біконічного широкогорлого горщика зафіксовано багато відбитків зернівок злакових і сім'я бур'янів. За видовим набором це пшениця двозернянка, ячмінь плівчастий, просо, віка ервілія та бур'яни - просо куряче і берізка польова. Крім того на багатьох фрагментах кераміки та на окремих цілих посудинах фіксувалися одиничні відтиски зерен пшениці, гороху посівного, ячменю плівчастого та голозерного, проса звичайного та проса курячого (бур'ян).

Отже, мешканці поселення в Чечельнику висівали, щонайменше, три сорти пшениці (двозернянку, однозернянку та м'яку), два сорти ячменю (голозерний та плівчастий), горох, просо, віку ервілію [10, с 148, 149].

Як вище було відмічено, плівчасті пшениці вживалися, в основному, для приготування каші. Питання про випікання хліба трипільцями у багатьох дослідників викликає сумніви, так як прийнято вважати, що борошно з плівчастих пшениць непридатне для випікання хліба. Інші вважають, що трипільці домішували в тісто для випікання хліба борошно з жолудів, а вживання його у їжу було викликане нестачею зерна [11, с 137].

Порівнявши матеріали виявлені на інших пам'ятках пізнього етапу трипільської культури, дослідники стверджують, що палеоетноботанічний комплекс цього періоду складають пшениця двозернянка, ячмінь плівчастий та ячмінь голозерний, і, меншою мірою - пшениця однозернянка та пшениця спельта, просо посівне. Крім злаків до комплексу входили і бобові рослини горох посівний і віка ервілія. Таким чином, з рослин, які вирощувались у пізньому Трипіллі у посівах переважали плівчасті пшениці, а серед них пшениця двозернянка. Можливо, що саме ця пшениця була основною зерновою культурою по всьому ареалу трипільської культури цього етапу. Вирощували також пшеницю однозернянку, але її виявлено менше, ніж пшениці двозернянки.

Серед зернових культур було також просо звичайне, значення його зросло порівняно з попередніми етапами. З бобових рослин перевагу віддавали гороху посівному [7, с 54]

Використання в усіх регіонах майже одноманітного асортименту сільськогосподарських рослин протягом тривалого часу існування трипільської культури свідчить про те, що саме ці рослини виявились найбільш пристосованими до характеру хліборобської культури. Плівчасті пшениці витривалі до посухи, протистоять ураженню хворобами, шкідниками. Вони добре пристосовані до проростання на різноманітних ґрунтах без додаткового поливу, відносно скороспілі, не вилягають [10, с 148, 149]. Набір різних видів бур'янів (просо кураче, берізка польова) та їх кількість теж підтверджують постійний характер хліборобства, бо поле, певно, використовувалося на протязі тривалого часу, і на ньому проростали й бур'яни [12, с 128].

Довготривале існування одноманітного складу вирощуваних рослин може свідчити про те, що він виявився добре пристосованим до природних умов та стану знарядь хліборобської праці трипільців [7, с 57].

Серед джерел по вивченню хліборобського господарства трипільців значне місце посідають, як відмічалось, й знаряддя праці. Вони пов'язані із обробітком фунту, зі збором урожаю, його переробкою, зберіганням та споживанням. Знарядь праці для обробітку землі на пам'ятках Трипілья чечельницької групи, поки що, виявлено небагато, хоча на трипільських поселеннях сусідніх районів їх здобуто чимало. Про фрагменти рогових мотик, які виготовлені з товстих відростків рогів з отвором для держака та «мотижки-землекопачки» з тонких відростків рогу йдеться в статті Л. Ю. Поліщук [13, с 40-41].

Оцінюючи рівень розвитку та характер господарства трипільських племен, С.М. Бібіков висловив думку, що поряд з мотичним хліборобством у енеолітичного населення Південно-Східної Європи розвивалося й орне. Землю трипільні могли неглибоко зорювати за допомогою дерев'яного рала, яке тягла парна упряжка великої рогатої худоби [14, с 56, 57]. Нині ця теза має своє підтвердження, так як зросла кількість «непрямих доказів» наявності орного рільництва у трипільців. Зокрема, палеозоологами виявлено кістки волів з слідами паталогій, які виникли внаслідок використання цих тварин в якості тяглової сили. Також, під час розкопок виявлено і визначено трасологічно різноманітні знаряддя для обробітку ґрунту: робочі частини мотик, виготовлені з рогу оленя або з каменя, а також рогові частини палок-копачок. Таких виробів нині відомо кілька сотень [7, с 91].

Вирощений урожай збирали за допомогою серпів. Серп складався з оправи (дерев'яної або кістяної) та крем'яних вкладишів, які вставлялися в оправу. Такі крем'яні вкладиші знайдені, зокрема, на поселенні Чечельник. Робоча частина інструменту мала заполіровку, що характерно при тривалому використанні серпа в роботі.

Найбільш чисельними серед хліборобського інвентаря є кам'яні зернотерки, які знайдені на поселенні в Білому Камені та у Чечельнику. Зернотерки з Чечельника, мають прямокутну (із заокругленими краями) або овальну форму. В процесі довготривалого використання робоча частина стиралася і набувала човноподібної форми. Цікаво, що більшість зернотерок збереглися у фрагментах. Розтріскування гранітної зернотерки на дрібні шматки можливе не тільки від роботи, а й від нагрівання (пожежа житла) та при різкому охолодженні (поливання водою).

Зібраний урожай зберігали у великих біконічних посудинах-«зерновиках» та у грушоподібних посудинах, які покривалися зверху покришками.

Отже, на пам'ятках чечельницької групи виявлено унікальні палеоетноботанічні матеріали та знаряддя праці, які значно доповнюють наші знання про заняття хліборобством у племен трипільської культури на початку пізнього етапу (СІ) в межиріччі середньої течії Південного Бугу та Дністра.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Косаківський, В.А. Чечельницька група / В.А. Косаківський // Енциклопедія трипільської цивілізації. - К., 2004. - Т. 2. - С. 608 - 609.
2. Косаківський, В.А. Чечельницька група пам'яток трипільської культури початку пізнього етапу в міжріччі Південного Бугу та Дністра / В.А. Косаківський // Тези доповідей міжнародної науково - практичної конференції „Древні землероби Європи: нові відкриття та гіпотези" присвяченої ювілею видатного дослідника трипільської культури К. К. Черниш. - Збараж, 2004. - С. 43 - 45.
3. Атлас Винницької області. - М., 1987. - 32 с.
4. Физико-географическое районирование Украинской ССР. - К., 1968. - 684 с.
5. Дністровсько-Дніпровська Лісостепова фізико-географічна провінція // Географічна енциклопедія України : В 3-х т. / Ред. кол.: ... О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. - К., 1989. - Т. 1: А - Ж. - С 345 - 346.
6. Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР. - М., 1962. - 90 с.
7. Пашкевич, Г.О. Рільництво племен трипільської культури : монографія / Г.О. Пашкевич, М.Ю. Відейко. - К., 2006. - 148 с.
8. Пашкевич, Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины (неолит-бронза): Каталог/ Г.А. Пашкевич. - К, 1991. - 48 с.
9. Пашкевич, Г.О. Результата палеоботанічного дослідження трипільського

поселення Чечельник / Г.О. Пашкевич, В.А. Косаківський // Тези доп. Х Вінниц. обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1991. – С. 14-15. 10. Янушевич З.В. Палеоботанічні дослідження трипільської культури / З.В. Янушевич, К.В. Кременецький, Г.О. Пашкевич // Археологія. - 1993. - №3, - С. 143-152. 11. Маркевич, В.И. Познетрипольские племена Северной Молдавии / В.И. Маркевич. - Кишинев, 1981. - 196 с. 12. Кузьмина, Н.Н. Земледелие в период трипольской культуры на территории Молдавии / Н.Н. Кузьмина // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезиси докл. I полевого семинара. - Тальянки, 1990. - С. 124 - 128. 13. Полищук, Л.Ю. Памятники развитого Триполья / Л.Ю. Полищук // Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. - К., 1989. - С. 30 - 49. 14. Бибииков, С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья. Опыт изучения первобытной экономики / С.Н. Бибииков // Советская археология. - 1965. - №1. - С. 48-62.

І. П. Мельничук, П.А. Поліщук

ЗАХІДНИЙ ВЕКТОР ПОЛІТИКИ І ВИГОВСЬКОГО ТА Ю. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Навіть на сучасному етапі розвитку історичної науки досить часто виникають суперечки щодо оцінки дій тих чи інших історичних особистостей. Особливо це стосується тих, хто жив і діяв у досить нестабільні періоди. Зокрема це можна сказати і про постаті Івана Виговського і Юрія Хмельницького. Так критиці можна піддавати їх зовнішню політику і державотворчу діяльність. Проте для об'єктивної оцінки їх дій потрібно дивитись на тогочасну геополітичну ситуацію і причини тих чи інших їх дій. Саме в цьому і полягає актуальність даної роботи: порівняння причин проведення тієї чи іншої зовнішньої політики українських гетьманів в другій половині XVII ст.

Дана тема була частково висвітлена у працях таких істориків, як Гуржій, Смолій, Степанков, Реєнт, Аркас та інших. Проте яскравого порівняльного аналізу причин пропольської орієнтації даних особистостей ми не побачили. Так наприклад Гуржій у своїй праці «100 великих постатей і подій козацької України» аналізує різні історичні персоналії, а Смолій і Степанков у праці «Українська національна революція XVII ст. аналізує дії Хмельницького і Виговського у руслі подій Національно-визвольної війни.

Отож після смерті Богдана Хмельницького до влади приходять, по черзі, Іван Виговський і Юрій Хмельницький. Перший був «правою рукою» померлого гетьмана, а другий - його молодшим сином. Варто сказати, що ні перший, ні другий так і не змогли продовжити справу старого гетьмана. Подальший розгляд причин пропольської орієнтації зможе пояснити картину подальшого перебігу подій.

27 липня 1657 року, місце гетьмана мав зайняти його син - Юрій. Проте він був ще неповнолітнім. Саме завдяки цій обставині на старшинській раді, яка відбулась 26 серпня, на цю посаду було обрано «праву руку» Богдана ~ Івана Виговського. Він мав обіймати її до повноліття вище згаданого сина покійного гетьмана.

На початку жовтня 1657 року під Корсунем відбулася генеральна Рада Українського гетьманства на якій І.Виговський звернувся до козацтва й, зокрема, сказав таке: « . прислав до нас Шведський король і зве нас у підданство до себе, а Царська Величність писав до нас грамоту з доганою, що ми без його государева відома сполучилися з Ракоцієм, і перед цим ми зрадили Литовському королеві і Кримському ханові, і Ракоцію Угорському і Волоському, а тепер мені хочете зрадити, і чи довго вам у таких хитаннях бути?»[1, 114]. Дана цитата якнайкраще розкриває весь драматизм ситуації, у якій опинилась молода Українська держава. Просто не маючи власних сил для підтримки державного суверенітету, їй потрібні були такі союзники, які не зраджували їй, і яких не зрадила б вона.

Тому на Корсунській раді 1657 р. було затверджено текст угоди зі шведським королем Карлом X Густавом, де українці визнавалися як *libetta gente et nulli subiecta* («вільний народ і нікому не підлеглий»). У тексті договору від 5 жовтня 1657 року зі Шведським королівством наголошувалося на необхідності здійснення «воєнної допомоги проти спільних ворогів.., за виключенням світлішого князя Московського, з яким Військо Запорозьке пов'язане тісним союзом і буде зберігати йому вірність»[2, 114].

На протипагу Виговському, Юрій Хмельницький прийшов до влади на гребені боротьби національних сил проти самого гетьмана. Це відбувається на генеральній раді 23-24 вересня 1659 року.

Юрій Хмельницький — молодший син гетьмана Богдана Хмельницького та його першої дружини Ганни Сомківни. Народився він 1641 року в Суботові[3, 133].